

नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनका प्रारम्भिक प्रयासहरू : सर्वेक्षण र विवेचना

कैशव सुवेदी

प्राक्कथन

आधुनिक आर्यभाषाका रूपमा नेपाली भाषाको उद्भव र विस्तारसँगै यस भाषाका वक्ताहरूले पनि आफ्नै अभिव्यक्ति-सरणीको निर्माण र विस्तार गर्दै आएका छन् । नेपाली लोकजीवनमा एकातिर लोकगीत, लोकगाथा, लोकपद्य, लोकभजनजस्ता गेयात्मक अभिव्यक्तिको व्यापक प्रचलन रहेको छ भने अर्कातिर लोककथा, गाउँखाने कथा एवम् उखानटुक्काजस्ता गद्यात्मक अभिव्यक्तिको प्रचलन पनि त्यत्तिकै व्यापक रहेको छ । नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति-पद्धतिलाई निखार्नमा र यसलाई समृद्ध एवम् समुन्नत तुल्याउनमा लोकजीवनका भाषिक व्यवहार एवम् अनुभवहरूबाट निर्मित एवम् विकसित हुँदै आएका यस्ता कथ्य-श्रव्य भाषिक सामग्रीहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् । नेपाली लोकजीवनका भाषिक व्यवहार र प्रयोगबाट हुर्कदै आएका सामग्रीहरूले नै नेपाली भाषाको शिष्ट-लेख्य अभिव्यक्तिपद्धतिलाई सशक्त तुल्याउनमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आएका छन् ।

नेपाली भाषा उखान-टुक्काका दृष्टिले निकै धनी छ । प्राचीन कालदेखि नै यसका वक्ताहरूले पारस्परिक विचार विनिमय गर्ने क्रममा अनेक किसिमका उखान-टुक्काको निर्माण एवम् तिनको प्रयोग र प्रचलन गर्दै आएका छन् । वस्तुतः उखान-टुक्काको प्रारम्भिक निर्माण र अभ्यासको थलो कुनै पनि भाषाको कथ्यस्तर नै हो । भाषाको कथ्य स्तरबाटै उखान-टुक्काको प्रादुर्भाव हुन्छ र त्यस भाषाका वक्ताहरूका बोलचालमा त्यस्ता सामग्रीहरूको प्रयोग-प्रचलन बढ्दै गएपछि भाषाको शिष्ट-लेख्य स्तरमा पनि तिनको प्रयोगको प्रक्रिया विकसित बन्दै जान्छ । जेहोस्, उखान-टुक्का कुनै पनि भाषाका महत्त्वपूर्ण सामग्री हुन् र भाषिक अध्ययन-अनुसन्धानका आधुनिक चरणमा यस्ता सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययन गर्ने परम्परा विस्तारित हुँदै आएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा प्रयोग हुँदै आएका उखान-टुक्काजस्ता भाषिक सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययन गर्ने परम्परा धेरै पछि मात्र प्रारम्भ भयो । हुन त छापाखाना वा प्रकाशनको युग नथालिँदासम्म यस प्रकारका भाषिक सामग्रीहरूको खोजबिन र सङ्कलनको कुनै औचित्य पनि थिएन । नेपालमा छापाखाना युग थालिएपछि यहाँको बौद्धिक जगत् क्रमशः उखान-टुक्का लगायतका विविध भाषिक सामग्रीहरूको खोजबिनतर्फ जागरुक हुन थालेको पाइन्छ । छापाखाना युगको थालनीसँगै यहाँ पनि उखान-टुक्काहरूको सङ्कलन अध्ययन गर्ने र त्यस्ता भाषिक सामग्रीहरूलाई शिक्षित-पठित समाजसमक्ष प्रस्तुत गर्ने सिलसिला प्रारम्भ भएको थियो ।

प्रस्तुत लेख नेपाली उखान-टुक्काको अध्ययन परम्पराको सर्वेक्षण र विवेचनामा केन्द्रित रहेको छ । यसमा खास गरी नेपाली उखान-टुक्काको अध्ययन परम्पराका प्रारम्भिक बेलामा भए-गरेका कार्यहरूको लेखाजोखा गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली उखान-टुक्काको अध्ययन परम्परामा पुष्करशमशेरको आगमनभन्दा अघि यस क्षेत्रमा केकस्ता प्रयासहरू भए भन्ने कुराको सर्वेक्षण र विवेचना यस लेखको प्रमुख उद्देश्य र सीमा पनि हो । त्यसैले यहाँ नेपाली उखान-टुक्का अध्ययनका पूर्वप्रयास भन्नाले सुरुदेखि पुष्करशमशेरको 'नेपाली उखान-टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश' (१९९८) भन्दा अगाडिका प्रयासहरूतर्फ मात्र सङ्केत गरिएको छ । यसै गरी नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनसम्बन्धी पूर्वप्रयासहरूको सर्वेक्षण र विवेचनाका निम्ति यहाँ त्यस्ता कृतिहरूको निर्माण र

प्रकाशन, उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनको स्थिति, उखान-टुक्काको सङ्कलनका निम्ति सम्बद्ध

अध्येताहरूले छनोट गरेका प्रमुख क्षेत्र र स्रोतजस्ता विविध पक्षहरूलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ ।

नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनका पूर्वप्रयासहरूको सर्वेक्षण र विवेचना

नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनको पूर्वपरम्परा पहिल्याउँदै जाँदा मोतीराम भट्टसम्म पुगनुपर्ने हुन्छ । मोतीराम भट्ट नै यस विधामा क्रियाशील प्रथम साधक हुन् । उनीभन्दा अघि नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखान-टुक्कालाई लेख्य अभिव्यक्तिमा उपयोग गर्ने परिपाटी थालिइसकेको भए तापनि त्यस्ता भाषिक सामग्रीको सङ्कलन-अध्ययन गर्ने परम्परा चाहिँ सुरु भएको पाइँदैन । मोतीरामकै पालादेखि नेपालमा छापाखाना युग प्रारम्भ भयो र नेपाली भाषा-साहित्यको उत्थानमा कम्मर कसेर लागेका साधक मोतीराम भट्टले नै नेपाली भाषामा प्रचलित उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनको प्राथमिक चेष्टासमेत गरेका थिए । उनीपछि उखान-सङ्कलन र अध्ययनको परम्परा क्रमशः विकसित हुँदै आएको थियो । यस उपशीर्षकअन्तर्गत मोतीरामदेखि पुष्करशमशेरभन्दा पूर्वका अवाधिमा नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन र अध्ययनका दिशामा भएका तिनै प्रयासहरूको कालक्रमिक सर्वेक्षण र विवेचना प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली भाषाका उखानहरूको सङ्कलन र अध्ययनमा रुचि राख्ने पहिलो व्यक्ति मोतीराम भट्ट हुन् । नेपाली शिष्ट-लेख्य साहित्यको संवर्धनमा समर्पित भट्टले नेपाली कथ्य अभिव्यक्तिको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको उखानहरूको सङ्कलन र अध्ययनमा पनि आफूलाई अग्रसर गराएका छन् । उनले नेपालीका उखानहरूको सङ्ग्रह गरी 'उखानको बखान' नामक कृति तयार पारेका थिए । उनको प्रस्तुत सङ्ग्रह प्रकाशित पनि भएको थियो । त्यसैले मोतीरामका जीवनीकार नरदेव शर्माले मोतीरामका छापिएका कृतिहरूको सूची प्रस्तुत गर्ने क्रममा उक्त कृतिको पनि नामोल्लेख गरेका छन् । (शर्मा, १९९५: पछिल्लो आवरण) तर भट्टको उक्त उखानसङ्ग्रह कहिले कहाँबाट प्रकाशित भयो भन्ने सम्बन्धमा नरदेवले केही उल्लेख गरेका छैनन् । नेपाली भाषा साहित्यका उत्तरवर्ती अनुसन्धाताहरूले पनि भट्टको उक्त उखानसङ्ग्रहको नामोल्लेख गरेका छन्; तर कसैले पनि सो कृतिको परिचय एवम् प्रकाशनसम्बन्धी थप जानकारीहरू दिएका छैनन् ।

मोतीराम भट्टको 'उखानको बखान' प्रकाशित सामग्री भए तापनि हाल यो अनुपलब्ध छ । यसै कारणले गर्दा यसमा के कति उखान सङ्कलित छन् र ती के कस्तो ढाँचामा प्रस्तुत गरिएका छन् भन्ने कुन अज्ञात नै छन् । यसै गरी मोतीरामले कुन क्षेत्र र के कस्ता स्रोतहरूबाट उखान बटुलेका हुन् भन्ने जस्ता प्रश्नहरू पनि अनुत्तरित नै छन् । मोतीरामको 'उखानको बखान' लाई सन्दर्भसामग्रीका रूपमा उपयोग गर्ने नेपाली उखान-टुक्काका उत्तरवर्ती अध्येता पुष्करशमशेरका निम्ति प्रस्तुत कृति निकै मार्गदर्शक बन्न पुगेको तथ्य अभिव्यक्त भएबाट (शमशेर, १९९८: ज) मोतीरामले सुरुमै नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका फाँटमा ज्यादै प्रशंसनीय कार्य गरेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसरी मोतीराम भट्टले आफ्नो 'उखानको बखान' मार्फत नेपाली उखान सङ्कलन र अध्ययनको प्रारम्भिक तर निकै बलियो जग बसालेका थिए ।

मोतीराम भट्टपछि नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन-परम्परालाई अगाडि बढाउने अर्का साधक काजी महावीरसिंह गढतौला हुन् । उनको 'उखान बखानको प्रवाह' नामक उखानसङ्कलन प्रकाशित भएको छ । मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा दुवैतर्फका आवरण पृष्ठ खण्डित भएको 'उखान बखानको प्रवाह' उपलब्ध छ । आवरण पृष्ठ खण्डित भएको सोही पुस्तकका गातामा नेपाली भाषा साहित्यका अन्वेषक कमलमणि दीक्षितले उक्त कृतिका लेखकको नाम काजी महावीरसिंह गढतौला र अनुमानित प्रकाशन समय वि.सं. १९६० भनी उल्लेख गरेका छन् । तदनुसार मदन पुरस्कार पुस्तकालयको सूचीपत्र 'मदन-सौरभ' मा पनि उक्त कृतिलाई सूचीबद्ध गरिएको छ (मदन-सौरभ, २०३१: ३२) । यसै आधारमा महावीरसिंह गढतौलाको 'उखान बखानको

प्रवाह' लाई नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका परम्परामा मोतीराम भट्टपछिको दोस्रो प्रयास मानिएको हो । नेपाली लोकसाहित्यका उत्तरवर्ती अध्येताहरूले प्रसङ्गवश ठाउँ-ठाउँमा गढतौलाको प्रस्तुत उखानसङ्ग्रहको नामोल्लेख गरेका छन् तर यसको लेखन-प्रकाशनजस्ता विविध तथ्यहरूका बारेमा चाहिँ खासै उल्लेख्य टिप्पणीहरू गरेका छैनन् । यसै गरी मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा सुरक्षित 'उखान बखानको प्रवाह' का आवरण पृष्ठ च्यातिएकाले यसका प्रकाशक र प्रकाशन स्थानबारे पनि जानकारी पाइँदैन तापनि माथि उल्लेखित सूचीपत्रबाट नै यसको प्रकाशन लेखक स्वयंमले काठमाडौँबाट गरेका थिए भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ ।

'उखान बखानको प्रवाह' नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखानहरूको सङ्ग्रह हो । यसका पृष्ठ १ देखि ४० सम्म नेपाली उखानहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यस सूचीमा कतै-कतै हिन्दीका उखानहरू पनि परेका छन् । पृष्ठ ४१ देखि ४५ सम्म हिन्दीका उखानहरू दिइएका छन् र त्यहाँ केही नेपाली उखानहरू पनि परेका छन् । पृष्ठ ४६-४७ मा एउटा नेवारी भजन, पृष्ठ ४८ मा 'दोहा हिन्दीको' शीर्षकमा हिन्दी दोहा, पृष्ठ ४९-५० मा 'नेपालीको भजन' शीर्षकमा नेपाली भजन तथा पृष्ठ ५१-५३ मा 'भिवापराध क्षमापनस्तोत्र' एवम् ५४-५६ मा शुद्धिपत्र दिइएको छ । यसरी 'उखान बखानको प्रवाह' मा समावेश गरिएका सुरुदेखि अन्त्यसम्मका सामग्रीहरूलाई हेर्दा गढतौलाले यसलाई सबै जातको सङ्ग्रह बनाउन खोजेको देखिन्छ तापनि ५६ पृष्ठमा पूर्ण भएको प्रस्तुत कृतिका पृष्ठ १ देखि ४५ सम्म उखानको सूची दिइएबाट यो मूलतः उखानकै सङ्ग्रह हो र यसका अरू सामग्रीहरू चाहिँ केवल सजाउनका निमित्त मात्र राखिएका हुन् ।

उखान बखानको प्रवाह' मा लगभग ५५० जति नेपाली उखानहरू र केही हिन्दी उखानहरू समावेश गरिएका छन् । उखानहरू प्रस्तुत गर्दा यहाँ खास कुनै अनुशासनको परिपालन गरिएको छैन । यसै कारणले गर्दा यसमा केही उखानहरू दोहोरिएका पनि छन् । यसमा प्रायः नेपालीका चलनचल्तीका उखानहरूको सङ्ग्रह गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसबाहेक नेपाली बोलचालमा मिसिएका हिन्दीका केही उखानहरू पनि यसमा परेका छन् । 'उखान बखानको प्रवाह' अन्तर्गत समेटिएका उखानहरूलाई हेर्दा यसका कतिपय उखानहरू आजको कथ्य वा लेख्य नेपालीमा त्यति प्रचलित भएको पाइँदैन तापनि ती निकै रोचक र मनोरम पनि छन् । जस्तै-

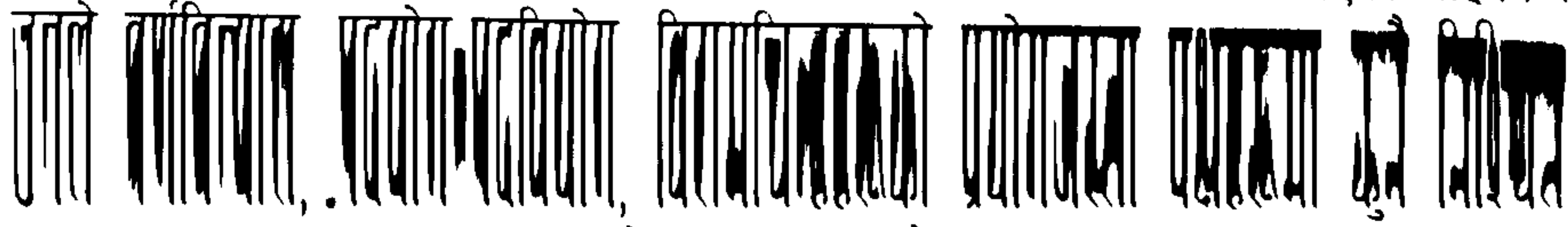
- (१) हिलेलाई कुलै गण्डकी ।
- (२) कसारको कुन गुदी कुन बोक्रो ।
- (३) पानीभन्दा कुरो पन्यालो ।
- (४) नानिका मान्छेका घिलाग्दा कुरा । आदि ।

गढतौलाको प्रस्तुत सङ्ग्रहमा अश्लील प्रकृतिका उखानहरू पनि निकै परेका छन् । उनले कतै जस्ताको तस्तै अश्लीलताबोधक पद-पदावलीहरूको प्रयोग गरेर, कतै त्यस्ता अश्लील पद-पदावलीका सट्टा खाली ठाउँ छाडेर एवम् कतै त्यस्ता पद-पदावलीलाई 'फलान्थोक' भनेर पनि अश्लील उखानहरू दिएका छन् । जस्तै-

- (५) हग्न जाँदा कण्डो बिस्यो ।
- (६) कण्डोमा टालो छैन माथमा फुल ।
- (७) ऐसेलुको बोट मनी चिसो पानी आयो नी पापा ।
- (८) कुकुरको कुन् रौ कुन् .....।
- (९) फलान्थोकमा फलान्थोकै मिलाउनु पर्छ, मुख मिलाउनु हुँदैन । आदि ।

'उखान बखानको प्रवाह' मा उखानहरूको सङ्ग्रह गर्दा महावीरसिंह गढतौला उखान र टुक्काको भिन्नता पहिल्याउने कुरामा खासै सचेत भएका छैनन् । उनले नेपाली बोलचालमा प्रचलित कतिपय टुक्काहरूलाई यसमा समावेश गरेका छन् । त्यसैले 'उखान बखानको प्रवाह' केवल उखानसङ्ग्रह मात्र नभएर उखान-टुक्काको साभा सङ्ग्रहजस्तै बन्न पुगेको छ ।

उखानहरू प्रस्तुत गर्दा गढतौलाले भाषाप्रयोगमा पनि खासै ध्यान दिएको पाइँदैन ।

पद्धति र अनुशासनलाई पछ्याएका छैनन् । बोलचालकै स्तरको नेपाली भाषाको उपयोग गरी गढतौलाले प्रस्तुत उखानसङ्ग्रह तयार पारेका छन् ।

‘उखान बखानको प्रवाह’ मा उखानको सूची दिनु बाहेक उखानका बारेमा कुनै चर्चा वा टिप्पणी गरिएको पाइँदैन । यसै गरी यसमा कुन क्षेत्रका के कस्ता स्रोतहरूबाट उखानहरू बटुलिएका हुन् भन्ने सम्बन्धमा पनि कतै केही उल्लेख गरिएको छैन । यसरी ‘उखान बखानको प्रवाह’ मा उपर्युक्त कतिपय कमजोरीहरू देखा पर्छन् तापनि यो नेपाली उखानको सङ्ग्रहका दिशामा भएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो र यसले उत्तरवर्ती अध्येता-सङ्ग्रहहरूका निम्ति पर्याप्त मार्गनिर्देशन गरेको छ ।

काजी महावीरसिंह गढतौलापछि नेपाली उखानको सङ्ग्रह र अध्ययनको परम्परालाई गति दिने अर्का साधक पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधान हुन् । नेपाल बाहिर बसेर नेपाली आख्यान साहित्य तथा पत्रकारिताका क्षेत्रमा क्रियाशील गङ्गाप्रसाद प्रधान नेपाली उखानको सङ्ग्रह-अध्ययनमा पनि सक्रिय रहेका छन् । उनको ‘नेपाली उखानको पोस्तक’ अर्थात् १४३८ नेपाली उखान संग्रित पोस्तक’ प्रकाशित भएको छ । प्रस्तुत कृति ई. सन् १९०८ मा गोर्खा प्रेस दार्जीलिङबाट छापिएको थियो ।

गङ्गाप्रसाद प्रधानलाई प्रस्तुत ‘नेपाली उखानको पोस्तक’ तयार पार्न निकै लामो समय लागेको थियो । उनको भनाइअनुसार बीस वर्षसम्मको अथक साधना र प्रयासबाट उनले यो उखानसङ्ग्रह तयार पारेका थिए (प्रधान, १९०८: भित्री) । यस आत्मस्वीकृतिबाट उनले लगभग वि.सं. १९४५-४६ देखि नै उखानको सङ्ग्रह कार्य प्रारम्भ गरिसकेको देखिन्छ । यसरी पुग नपुग दुई दशकसम्मको साधना र प्रयासपछि उनले आफ्नो उखान सङ्ग्रहको योजनालाई मूर्त रूप प्रदान गर्न सकेका थिए ।

‘नेपाली उखानको पोस्तक’ उखानहरूको सङ्ग्रह हो । यसका प्रारम्भमा सङ्ग्रहकर्ताका तर्फबाट भूमिकास्वरूप संक्षिप्त मन्तव्य प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि उखानहरूको सूची प्रस्तुत गरिएको छ र अन्त्यमा ‘पछि संभ्रियेका उखानहरू’ शीर्षकमा थप उखानहरू दिइएका छन् । यसरी प्रारम्भमा प्रस्तुत गरिएको मन्तव्य, त्यसपछि उखानको सङ्ग्रह एवम् अन्त्यमा पछि संभ्रियेका उखानहरूको प्रस्तुति र आयोजनालाई हेर्दा प्रस्तुत ‘नेपाली उखानको पोस्तक’ सामान्यतया तीन खण्डमा संरचित जस्तो देखिन्छ तापनि यहाँ उपर्युक्त सामग्रीहरूका निम्ति बेग्लै खण्ड वा परिच्छेदको औपचारिक आयोजना चाहिँ गरिएको छैन (सुवेदी, २०५६: ४८-४९) ।

‘नेपाली उखानको पोस्तक’ का प्रारम्भमा आफ्नो संक्षिप्त मन्तव्य प्रस्तुत गर्दै गङ्गाप्रसाद प्रधानले उखान सङ्ग्रहका निम्ति आफूले गरेको परिश्रम र प्रयासका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसै क्रममा उनले उखानको महत्त्व र विशेषताका बारेमा संक्षेपमै भए पनि ज्यादै सार्थक टिप्पणीहरू गरेका छन् । उनका विचारमा उखान अरू पुस्तकको गुरुजस्तो हो (प्रधान, १९०८: भित्री) । यसैगरी उनले उखान, खुकुरी र अग्नि एकै हुन् भन्दै उखानको महत्त्व बताएका छन् र उखानलाई भाषिक अभिव्यक्तिको धारिलो एवम् प्रभावकारी माध्यमका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । भाषामा उखानको निर्माण र प्रचलनका बारेमा उनको धारणा यस प्रकार रहेको छ-

“उखान तादिका लोगले छानि छोटि जाँचि ठहराई चलति गरायेका कुरा काट्ने ससाना चरणहरू हुन् । येस्ले भन्येका कुराको अर्थी लिनु पक्ष न लिनु” (ऐजन) ।

उपर्युक्त भनाइहरूबाट प्रधानले उखानहरू पुर्खाका भोगाइ र अनुभवबाट निर्मित भाषिक अभिव्यक्तिका सशक्त माध्यम हुन् र यिनबाट अर्थात्-उपदेश लिन सकिन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ । यसरी आफ्नो संक्षिप्त भूमिका/मन्तव्य मार्फत उनले उखानको निर्माण

एवम् यसका विशेषता र महत्त्वबारे आफ्ना आधारभूत अवधारणाहरूको सङ्केत गरेका छन् । वास्तवमा 'नेपाली उखानको पोस्तक' का संक्षिप्त भूमिकामा प्रस्तुत गरिएका उखानसम्बन्धी उपर्युक्त टिप्पणीहरू नै नेपालीमा उखानको सैद्धान्तिक विवेचनातर्फका प्रारम्भिक सङ्केतहरू पनि हुन् । उनीभन्दा अघि उखानका बारेमा यस प्रकारका सैद्धान्तिक टिप्पणीहरू गरिएको पाइँदैन ।

'नेपाली उखानको पोस्तक' का प्रारम्भमा प्रधानले उखानहरूको सङ्ग्रह गर्दा आफूले गरेको मेहनत र परिश्रम एवम् भाषामा उखानको भूमिका जस्ता विषयमा संक्षिप्त टिप्पणी गरिसकेपछि निकै लामो समय लगाएर बटुलेका उखानहरूको सूची प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ प्रथमतः अकारदि वर्णानुक्रममा उखानको विस्तृत सूची प्रस्तुत गरिएको छ र अन्त्यमा 'पछि संभ्रियेका उखानहरू' शीर्षकमा केही उखानहरू समावेश गरिएका छन् । उखानसङ्कलनको मूल पाठमा वर्णानुक्रमको अनुशासनलाई परिपालन गरिएको छ भने 'पछि संभ्रियेका उखानहरू' को सूची दिँदा चाहिँ उपर्युक्त अनुशासनलाई पछ्याइएको छैन । यसरी प्रधानले यहाँ दुई भिन्न ढाँचामा आफूले बटुलेका उखानहरूको सूची प्रस्तुत गरेका छन् ।

'नेपाली उखानको पोस्तक' मा १४३८ वटा उखानहरू समावेश गरिएका छन् । यसै तथ्यलाई सूचित गर्नकै निम्ति प्रधानले सङ्ग्रहको नामकरण गर्दा पनि 'नेपाली उखानको पोस्तक' अर्थात् १४३८ नेपाली उखान संग्रित पोस्तक' भनेका छन् । यसको मूल पाठान्तर्गत १४३८ वटा उखानहरू सूचीबद्ध गरिसकेपछि अन्त्यमा 'पछि संभ्रियेका उखानहरू' अन्तर्गत उखानको थप सूची प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त थप सूचीसमेतलाई जोडदा यसमा सङ्ख्यात्मक दृष्टिले १४३८ भन्दा बढी नै उखानहरू समावेश भएको देखिन्छ । पछि संभ्रियेका उखानहरूको सूची दिँदा उखानहरू दोहोरिन सक्छन् भन्ने ठानी यसका निम्ति प्रधानले क्षमायाचना गरेका छन् (ऐजन, ७६) । यसै गरी प्रस्तुत सङ्ग्रहका प्रारम्भमै पनि उनले "उपर नीचा ज्ये हुनन् फेरि फेरि छापींदा सुधादैं लगींछन्" भनी पाठकहरूका तर्फबाट समुचित प्रतिक्रियाको अपेक्षा पनि गरेका छन् ।

'नेपाली उखानको पोस्तक' मा विभिन्न प्रकारका उखानहरू सङ्कलन गरिएका छन् । यसमा नेपाली अभिव्यक्ति-परम्परामा पहिलेदेखि प्रचलित हुँदै गरेका नेपाली उखानहरूलाई समेटिएको छ । यस सङ्ग्रहमा परेका नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखानका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्-

- (१) अल्छेका ओठमा आहान्का भुप्पा ।
- (२) आफ्नो खोरको कुखो मूलै बराबर ।
- (३) काट्ने कुट्ने दन्त स्वाद लिने जिब्रो ।
- (४) काम छाडि कथाहा ।
- (५) कालले बिर्सै मोहरङ् भर्नु ।
- (६) कुकुरले दाईं हुने भए, गोरु केलाई चाहियो ?
- (७) खान्की न भए पनि बान्की त भिकुँ ।
- (८) बारी न बिरुवा नौ मुरी तोरी ।
- (९) मान्छेको मन लहराको टुप्पो ।
- (१०) घमन्डीको घर भगुवान्ले भत्काउँछ । आदि ।

'नेपाली उखानको पोस्तक' मा यी र यस्ता रोचक एवम् आकर्षक उखानहरू समावेश गरिएका छन् तापनि यीमध्ये कतिपय उखानहरूको प्रयोग र प्रचलन वर्तमान कथ्य-लेख्य सन्दर्भबाट क्रमशः विस्मृत हुँदै जान थालेको आभास पाइन्छ ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सङ्कलित उखानहरूलाई हेर्दा प्रधानले यसमा नेपाली बोलचालमा प्रचलित भइनसकेको कतिपय अभिव्यक्तिहरूलाई पनि उखानकै सूचीमा पारेका छन् । जस्तै-

- (११) आत्मिक जीवनको लागि भगुवान्देखि, शारीरिक जीवनको लागि राजादेखि डरा ।

144 नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन

(१२) क्रोध निर्दयालु छ डाहा भन् बेसि ।

(१३) खसा हात् सुखा जीवन्को छिनु । आदि ।

उपर्युक्त प्रकृतिका थुप्रै अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत सङ्ग्रहमा परेका छन् । नेपाली जनजिब्रोमा ठाउँ पाइनसकेका यस्ता अभिव्यक्तिलाई हेर्दा सङ्ग्रहकर्ता स्वयम् पनि नयाँ खालका उखानको निर्माणतर्फ प्रयत्नशील रहेको देखिन्छ ।

यसैगरी 'नेपाली उखानको पोस्तक्' मा परेका कतिपय उखानहरू परम्परागत रूपमा प्रचलित उखानभन्दा भिन्ने स्वरूप र प्रकृतिका पनि छन् । जस्तै-

(१४) कस्ता कस्ता कहाँ गये, हरमजादा देखाहा पडो ।

(१५) क्ये खोज्छन् कानो आँखो घोचि माग्छु । आदि ।

गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक्' विशुद्ध नेपाली उखानसङ्ग्रह बन्न सकेको छैन । यसमा बीच-बीचमा केही हिन्दीका, केही नेवारीका उखानहरू र केही संस्कृतका सूक्तिहरू पनि परेका छन् । यसैगरी उखानसङ्ग्रह गर्ने क्रममा यहाँ उखान र टुक्का वा पदावलीका बीचको विभेद पहिल्याउने दिशामा पनि खासै चासो देखाइएको छैन । त्यसैले यसमा 'असारको पन्ध्र', 'एक्लो बृहस्पति, ओइलिएको मूलाभैँ' जस्ता टुक्का वा पदावलीहरूलाई पनि उखानकै श्रेणीमा समावेश गरिएको छ । यस कारणले गर्दा 'नेपाली उखानको पोस्तक्' नेपाली, हिन्दी र नेवारी उखानहरू, नेपाली टुक्काहरू र संस्कृतका सूक्तिहरूको साभ्रा सङ्ग्रहजस्तै बन्न पुगेको छ ।

'नेपाली उखानको पोस्तक्' मा सङ्कलन गरिएका उखानहरू कुन क्षेत्र र स्रोतबाट लिइएका हुन् भन्ने बारे कतै कुनै टिप्पणी गरिएको पाइँदैन । यस कृतिका निर्माता प्रधानले आफ्नो संक्षिप्त भूमिकामा बीस वर्ष लामो समय लगाएर उखानहरूको सङ्कलन गरेको कुरा उल्लेख गरे तापनि उखानसङ्कलनका निमित्त उपयोग गरिएका क्षेत्र र स्रोतहरूका बारेमा उल्लेख गरेका छैनन् । प्रधान उखान-सङ्कलनका निमित्त कुनै क्षेत्रविशेषमा गए नगएको बारे केही उल्लेख नहुनु र उनको बसोबास दार्जीलिङ् क्षेत्रमा हुनुबाट उनले यहाँ दार्जीलिङ्को नेपाली भाषी समाजबाटै उखानहरू सङ्कलन गरेको अड्कल लगाउन सकिन्छ र यस सङ्ग्रहमा परेका उखानले विशेषतः भारतको पूर्वाञ्चल तर्फको नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गरेका देखिन्छ ।

'नेपाली उखानको पोस्तक्' को भाषाशैली पनि समकालीन नेपाली लेखाइसँग मिल्दोजुल्दो छैन । यसमा सङ्ग्रहकर्ता प्रधानले कथ्यस्तरको हलन्त्युक्त भाषिक अनुशासनलाई स्वीकार गरेका छन् तर त्यसमा पनि एकरूपता चाहिँ देखिँदैन । उनले वर्णविन्यासको कुनै निश्चित पद्धतिलाई पच्छयाउन सकेका छैनन् । पदयोग र पदवियोगमा एकरूपता देखिँदैन । विराम चिन्हहरूको प्रयोग गर्दा अर्धविरामका सट्टा थोप्लाको प्रयोग गरेका छन् । यसरी भाषा-प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा 'नेपाली उखानको पोस्तक्' को लेखाइ समकालीन नेपाली लेखाइका सापेक्षतामा निकै कमजोर देखिन्छ ।

अवश्यै गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक्' मा उपर्युक्त विभिन्न किसिमका कमी-कमजोरीहरू देखापर्छन् तापनि नेपाली उखानको बृहत् सङ्ग्रहको निर्माण एवम् तिनको व्यवस्थित प्रस्तुतिका दृष्टिले प्रस्तुत सङ्ग्रह निकै उपलब्धिपूर्ण बन्न पुगेको छ । टुटेफुटेको कामचलाउ भाषामै भए पनि नेपाली बोलचालमा चलेका १४३८ भन्दा बढी उखानहरू बटुलेर उनले भर्खरै सुरु भएको नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययन-परम्पराको संवर्धन गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् (सुवेदी, २०५६: ५२) ।

पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानपछि नेपाली उखानको अध्ययनमा रुचि राख्ने व्यक्ति जी.डब्लू.पो. मोते हुन् । उनी अंग्रेजहरूका तर्फबाट गोर्खा रेजिमेन्टमा सैनिक अफिसर थिए (दीक्षित, २०२६: ३४) । गोर्खा रेजिमेन्टमा सैनिक अफिसरका रूपमा कार्यरत रहन थालेपछि अंग्रेजहरूलाई खस, मगर, गुरुङ जस्ता गोर्खाली भाषाहरू सिक्न सिकाउनका निम्ति कुनै पनि सामग्री नभएको अनुभव गरी उनले गोर्खा रेजिमेन्टमा संलग्न सैनिकहरूको सहयोग लिई 'गोर्खाली म्यानुअल' तयार पारेका थिए (मोने, १९४२: भित्री) । उनको सो म्यानुअल पहिलोपटक ई. १९१६ मा प्रकाशित भएको थियो । पछि यसका अरू संस्करणहरू पनि छापिएका छन् ।

जी.डब्लू.पी. मोनेको 'गोर्खाली म्यानुअल' मूलतः खस, गुरुङ र मगर कुराको व्याकरण हो । यो जम्मा तीन परिच्छेदमा संरचित छ । यसको प्रथम परिच्छेदमा खस, मगर र गुरुङ कुराको अतिसंक्षिप्त व्याकरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसका द्वितीय परिच्छेदमा खस-अंग्रेजी शब्दभण्डार दिइएको छ । यसको तृतीय परिच्छेद चाहिँ भाषाका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित छ । यसै परिच्छेदमा मोनेले खस कुराका लोकगीत, आहान, कथा र आहान लगायतका भाषिक सामग्रीहरूका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसै क्रममा उनले नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखानका २० वटा नमुनाहरू पनि दिएका छन् । 'गोर्खाली म्यानुअल' का यी उखानहरू पनि उखानकै सङ्कलन र अध्ययनका दृष्टिले भन्दा खस कुराका भाषिक सामग्रीहरूको लेखाजोखा गर्ने क्रममा प्रस्तुत गरिएका हुन् । यसमा उखानलगायतका सबै सामग्रीहरू रोमनमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

मोनेले तयार पारेको 'गोर्खाली म्यानुअल' मा नमुनाका रूपमा सङ्कलन गरिएका उखानहरू पनि कुन क्षेत्र र स्रोतबाट लिइएका हुन् भन्ने बारे केही उल्लेख गरिएको छैन । उनले खस, मगर र गुरुङ कुराको व्याकरण बनाउँदा खास गरी नेपालको मध्य पहाडी भागमा बोलचालमा रहेका उपर्युक्त भाषाका भाषिक स्वरूपलाई आधार बनाइएको र सामग्रीसङ्कलनका निम्ति त्यतैतिरका गोर्खाली सैनिक जवानहरूलाई सूचक बनाइएको तथ्यतर्फ सङ्केत गरेका छन् । यसबाट 'गोर्खाली म्यानुअल' मा परेका उखानहरू पनि मूलतः नेपालको मध्य पहाडी क्षेत्रबाटै सङ्कलन गरिएका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

मोने मूलतः उखानका अध्येता होइनन् । उनले गोरखाली भाषा सिक्न सिकाउनका निम्ति म्यानुअल तयार पार्ने उद्देश्यले खस कुराका विविध भाषिक सामग्रीहरू सङ्कलन गर्ने क्रममा नेपाली उखानको संक्षिप्त सूची पनि दिएका हुन् । त्यसैले मोनेको 'गोर्खाली म्यानुअल' नेपालका खस, मगर र गुरुङ भाषाका व्याकरणात्मक स्वरूपको अध्ययनका दृष्टिले निकै उपलब्धिपूर्ण छ । यसबाहेक उक्त म्यानुअलमा खस कुराका विविध भाषिक सामग्रीहरू बटुल्ने क्रममा उखानका केही नमुनाहरू समेत समावेश गरेर उनले नेपाली भाषाको महत्त्वपूर्ण भाषिक सामग्रीका रूपमा उखानको अध्ययन गर्ने परम्पराको थालनी पनि गरेका छन् ।

जी.डब्लू.पी. मोनेपछि नेपाली उखानको सङ्कलनमा रुचि राख्ने अर्का साधक अर्जुनशमशेर हुन् । उनी निकै अगाडिदेखि नै नेपाली भाषाका उखानहरू बटुल्ने काममा लागेका थिए र थुप्रै उखानहरू बटुलिसकेका पनि थिए (शमशेर, १९९८: ६) । यसैबीच पुष्करशमशेर पनि उखानसङ्कलन गर्ने काममा लागेको कुरा अवगत भएपछि अर्जुनशमशेरले आफूले निकै परिश्रम लगाएर बटुलेका उखानहरू पुष्करशमशेरलाई दिएका थिए (ऐजन) । यस निम्ति पुष्करशमशेरले अर्जुनशमशेरप्रति श्रद्धावनत हुँदै हार्दिक आभार प्रकट गरेका छन् (ऐजन, ज) । यसबाट अर्जुनशमशेरले सङ्कलन गरेका उखानहरू पुष्करशमशेरको 'नेपाली उखान र टुक्काको

वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश' मा परेका र यस कोशको

निर्माणमा अर्जुनशमशेर समेतको अप्रत्यक्ष भूमिका रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका परम्परामा सुरुदेखि पुष्करशमशेरको 'नेपाली उखान-टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश' (१९९८) भन्दा पूर्वका अवधिमा भए-गरेका उखानसङ्कलन र अध्ययनका प्रयासहरू यिनै हुन् । यद्यपि उक्त अवधिमा नेपाल तथा विशेष गरी नेपालबाहिरबाट पुस्तक एवम् पत्रपत्रिका प्रकाशनका विभिन्न गतिविधिहरू देखापरेका छन् र तिनमा पनि नेपाली उखान-टुक्काका सम्बन्धमा चर्चा-परिचर्चाभएका हुन् सक्छन् तर त्यस बेलाका कतिपय पुस्तक-पत्रिका लगायतका मुद्रित सामग्रीहरूको अनुपलब्धताका कारणले गर्दा उक्त अवधिमा उखानका बारेमा भए-गरेका अध्ययनहरू यति नै हुन् भनी कियन गर्न सकिने स्थिति छैन । त्यसैले यहाँ हालसम्म प्राप्त भएका सूचना र तथ्यहरूका आधारमा उपर्युक्त सर्वेक्षण प्रस्तुत गरिएको हो । सुरुदेखि पुष्करशमशेर भन्दा अधिका अवधिमा उखानको सङ्कलन र अध्ययनका क्षेत्रमा भए-गरेका प्रयासहरूको उपर्युक्त सर्वेक्षण र विवेचनाबाट प्राप्त निष्कर्षहरू यस प्रकार छन्-

- (१) सुरुदेखि पुष्करशमशेरको 'नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश' (१९९८) भन्दा अघिको लगभग साढे चार दशकको अवधि नेपाली उखान-टुक्का सङ्कलन र अध्ययनपरम्पराको प्रारम्भिक चरण हो । यस चरणमा मोतीराम भट्टले प्रथमतः नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखानको अध्ययन गर्ने परम्पराको थालनी गरे भने उनका उत्तरवर्ती साधकहरू काजी महावीरसिंह गढतौला, पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधान, जी.डब्लू.पी. मोने र अर्जुनशमशेरले यस परम्परालाई अग्रगति दिने काम गरेका छन् ।
- (२) नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनको यस प्रारम्भिक चरणमा नेपालको शिष्ट समाज क्रमशः नेपाली बोलचालमा प्रचलित उखानको सङ्कलन र अध्ययनतर्फ प्रवृत्त हुँदै आएको छ र यही नै यस चरणको मुख्य प्राप्ति पनि हो ।
- (३) नेपाली भाषाका उखानको सङ्कलन र अध्ययन परम्पराको थालनी गर्ने मोतीराम भट्टको 'उखानको बखान' उपलब्ध छैन । त्यसैले उक्त कृति सङ्कलन मात्र हो वा उखानको व्याख्या-विवेचना गरिएको कृति हो भन्ने कुरा अज्ञात नै छ । यसबाहेक प्रारम्भिक चरणमा देखापरेका अरू कृतिहरू चाहिँ मूलतः नेपाली उखानका सङ्कलन हुन् ।
- (४) अवश्यै उक्त अवधिमा पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानले आफ्नो 'नेपाली उखानको पोस्तक' मा उखानका बारेमा संक्षेपमै भए पनि चर्चा गरेका छन् तापनि सैद्धान्तिक व्याख्या-विवेचनाभन्दा नेपाली उखानको सङ्कलन नै यस अवधिको मुख्य उपलब्धि हो ।
- (५) नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका पूर्वप्रयासका रूपमा चर्चित उपर्युक्त कृतिहरूमा सम्बद्ध अध्ययताले नेपालको कुन भौगोलिक वा भाषिक क्षेत्रबाट उखानसङ्कलन गरेका हुन् भन्ने कुरा कसैले पनि सङ्केत गरेका छैनन् तापनि सङ्कलित

उखानमा प्रयुक्त भाषिक स्वरूपलाई हेर्दा गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक' ले मूलतः पूर्वी नेपाल एवम् नेपाल बाहिरको भारतीय नेपाली सामाजिक प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । महावीरसिंह गढतौलाको 'उखान बखानको प्रवाह' ले चाहिं विशेषतः पश्चिम नेपालको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।

- (६) उखान-सङ्कलन र अध्ययनका प्रारम्भिक प्रयासहरूलाई हेर्दा उक्त अवधिका सबैजसो अध्येताले उखान र टुक्कालाई छुट्टयाएका छैनन् । नेपालीका कतिपय टुक्काहरू उखानकै सूचीमा समावेश गरिएका छन् । त्यसैले सो अवधिमा उखान-टुक्काका बीचको सीमारेखा पहिल्याउने र यिनलाई पृथक् भाषिक सामग्रीका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण स्थापित भइसकेको देखिदैन ।
- (७) नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका परम्परामा प्रारम्भिक चरणमा देखापरेका कृतिहरूमध्ये मोतीराम भट्टको 'उखानको बखान' उपलब्ध छैन । जी.डब्लू.पी. मोनेको 'गुर्खाली म्यानुअल' उखानको सङ्कलनभन्दा पनि भाषाका विभिन्न पक्षको अध्ययनमा आधारित छ । यी बाहेक नेपाली उखान-अध्ययनको प्रारम्भिक चरणका प्रमुख उपलब्धिका रूपमा रहेका महावीरसिंह गढतौला र गङ्गाप्रसाद प्रधानका उखानसङ्ग्रहहरू हिन्दी भाषाका प्रभावबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् । यी दुवैका सङ्ग्रहमा नेपालीका साथै हिन्दी र अन्य भाषाका उखानहरू पनि मिसिएका छन् । त्यसैले पुष्करशमशेरभन्दा पूर्वका उखानसङ्ग्रहहरू नेपाली र अन्य भाषाका छयासमिसे सङ्कलनजस्ता बन्न पुगेका छन् ।
- (८) नेपाली उखान-अध्ययनको परम्पराका प्रारम्भिक चरणमा यस दिशामा सक्रिय रहेका साधकहरूका योगदानलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्दा पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक' सबभन्दा महत्त्वपूर्ण देखापर्छ । उक्त अवधिमा प्रधानले नेपाली उखानको बृहत् सङ्कलन प्रस्तुत गरेर उखान-अध्ययनका परम्परामा एउटा कोसेढुङ्गा नै स्थापित गरिदिएका छन् । यसै गरी नेपाली लोक जीवनमा चलेका अश्लील प्रकृतिका उखानहरूलाई आफ्ना सङ्कलनमा समावेश गरेर महावीरसिंह गढतौलाले पनि उखान-अध्ययनका परम्परामा कहिल्यै नबिर्सने गुन लगाएका छन् । उनीपछि यस खालका उखानहरूले कुनै पनि सङ्ग्रहमा ठाउँमा पाएको देखिदैन ।

सन्दर्भ-कृतिसूची

उपाध्याय, कृष्णदेव (ई. १९९८), *लोकसाहित्यको भूमिका*, सा.सं., इलाहाबाद : साहित्य भवन (प्रा.) लिमिटेड ।

गढतौला, काजी महावीरसिंह (१९६०), *उखान बखानको प्रवाह*, काठमाडौं : स्वयम् ।

दीक्षित, कमलमणि (२०२६), *पखदै बित्ला कि!*, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५४) *नेपाली उखान र गाउँखाने कथा*, ते.सं. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

प्रधान, पादरी गङ्गाप्रसाद (ई. १९०८), *नेपाली उखानको पोस्तक अर्थात् १४३८ नेपाली उखान संग्रित पोस्तक*, दार्जीलिङ्ग : गोर्खा प्रेस ।

148 नेपाली उखान-टुक्काको सङ्कलन

मदन-सौरभ (२०३१), ललितपुर : मदन पुरस्कार पुस्तकालय ।

मोने, जी.डब्लू.पी. (ई. १९४२), *गुर्खाली म्यानुअल*, ते.सं., बम्बई : थ्याकर एन्ड कं. लिमिटेड ।

शमशेर, पुष्कर (१९९८), *नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यद्विति इत्यादिको कोश*, (खण्ड १-२), काठमाडौं : स्वयम् ।

शर्मा. नरदेव (१९९५), *कविवर मोतीराम भट्टको सचित्र जीवनी*, बनारस : स्वयम् ।

सुवेदी, केशव (२०५६), "नेपाली उखानको सङ्कलन र अध्ययनका परम्परामा पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानको योगदान"; *गवेषण*, (वर्ष १, अङ्क १),